

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 321.64:316.422+321.7

Романюк О. І.

Харківська державна академія культури

ПРОБЛЕМА ПРИДАТНОСТІ ПАРАДИГМИ ТРАНЗИТОЛОГІЇ ДО АНАЛІЗУ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Висвітлюється проблема придатності парадигми транзитології до аналізу змін, що відбуваються у посткомуністичних країнах. Обстоюється точка зору про необхідність парадигмального оновлення транзитології на ґрунті урахування специфічних особливостей вихідних позицій нових переходів.

Ключові слова: політичні переходи, посткомуністичні трансформації, парадигма транзитології, політична демократія.

Романюк А. И.

ПРОБЛЕМА ПРИМЕНИМОСТИ ПАРАДИГМЫ ТРАНЗИТОЛОГИИ К АНАЛИЗУ ПОСТКОММУНИСТИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ

Освещается проблема применимости парадигмы транзитологии к анализу изменений, происходящих в посткоммунистических странах. Отстаивается точка зрения о необходимости парадигмального обновления транзитологии на основе учета специфических особенностей исходных позиций новых переходов.

Ключевые слова: политические переходы, посткоммунистические трансформации, парадигма транзитологии, политическая демократия.

Romanyuk O.

THE PROBLEM OF TRANSITOLOGY PARADIGM SUITABILITY FOR ANALYSES OF POSTCOMMUNIST TRANSFORMATIONS

The article deals with the problem of the transitology paradigm suitability for the analyses of changes taking place in the postcommunist countries. The author maintains that this paradigm should be reconsidered taking into account the specific features of new transitions.

Key words: political transitions, postcommunist transformations, transitology paradigm, political democracy.

Лавинний крах комуністичних режимів, що стався на межі 1980-1990-х рр., спричинив включення до світового процесу політичних переходів країн, що дістали назву посткомуністичних. Проте зміни, які відбувалися в них, не узгоджувалися з багатьма положеннями парадигми транзитології, що породило дискусію про її придатність до аналізу посткомуністичних реалій. У процесі дискусії виникли дві основних точки зору. Перша – про цілковиту непридатність транзитологічної парадигми стосовно посткомуністичних суспільств. Її

висловили Борис Капустін, який проголосив про „кінець транзитології” [1] та Томас Каротерс, який свою рефлексію обмежив тільки „кінцем транзитологічної парадигми” [2]. Друга, яку обстоювали Террі Карл і Філіпп Шміттер, полягала в тому, що транзитологічна парадигма прикладається й до аналізу посткомуністичних трансформацій [3]. В цілому погоджуючись з Карл і Шміттером, у цій статті автор ставить завдання з’ясувати, якою мірою транзитологічна парадигма придатна для аналізу перетворень у посткомуністичних суспільствах.

1. Постулати транзитологічної парадигми

Підґрунтя парадигми транзитології було закладено американським політологом Данквартом Растовим, який у статті „Переходи до демократії: спроба динамічної моделі” (1970) на противагу детерміністському постулату теорії модернізації щодо зумовленості процесу демократизації рівнем соціально-економічного розвитку та особливостями соціальної структури проголосив, що „демократизація не потребує якогось мінімального рівня економічного розвитку та соціальної диференціації” [4, с. 7]. Виходячи з цього, Растов запропонував новий методологічний підхід до дослідження переходів до демократії, за якого головна увага стала приділятися не структурним чинникам (як то у теорії модернізації), а процедурним – чинникам, що пов’язані з діяльністю провідних політичних сил суспільства, з їх здатністю виконати низку послідовних процедур, необхідних для інституціоналізації демократичних відносин.

Першою фундаментальною працею, виконаною у межах нового підходу, була книга Гільєрмо О’Доннелла і Філіппа Шміттера „Переходи від авторитарного правління. Спроба висновків стосовно нестійких демократій” (1986) [5]. Велику роль у становленні транзитологічної парадигми відіграли праці Семюела Гантінгтона „Третя хвиля. Демократизація наприкінці ХХ століття” (1991) [6] та Адама Пшеворського „Демократія і ринок. Політичні й економічні реформи в Східній Європі та Латинській Америці” (1991) [7]. У цих працях було узагальнено світовий досвід переходів до демократії, набутий на той час, проаналізовано варіанти розташування та співвідношення політичних сил, розроблено причинні та динамічні моделі переходу. Переходи до демократії було репрезентовано як *процес послідовної інституціоналізації політичних змін*, який у своєму розвитку проходить три послідовних етапи, поширені назви яким дали О’Доннелл і Шміттер: „лібералізація”, „демократизація” та „соціалізація”.

Лібералізація являє собою етап інституціоналізації громадянських свобод без трансформації владного апарату, який залишається здатним контролювати ситуацію. Вона починається внаслідок політичної кризи і є результатом „взаємодії розбіжностей, що виникають всередині

авторитарного режиму, та незалежної організації громадянського суспільства” [7, с. 97]. Внаслідок лібералізації виникає режим, якому О’Доннелл та Шміттер дали назву „опікунська демократія” (*tutelary democracy*) – режим з формально демократичними, обмежено конкурентними інститутами, що знаходиться під опікою владного апарату [5, р. 9].

Демократизація є етапом інституціоналізації демократичного механізму влади, за якого ніхто, окрім виборців, не може вплинути на процес її успадкування. Імовірність демократизації зумовлювалася розташуванням й співвідношенням політичних сил. О’Доннелл і Шміттер запропонували класичну схему, за якої політичні сили транзитивних суспільств поділяються на два блоки: *авторитарний*, основу якого становить стара політична еліта, та *опозиційний*, репрезентований новою контрелітою. Кожен із цих блоків диференціюється на дві групи: авторитарний – на *прибічників жорсткої лінії* (консерваторів) і *прибічників м’якої лінії* (реформаторів); опозиційний – на *помірних* і *радикалів*. Наголошувалося, що найсприятливіша ситуація для розвитку демократичного процесу та усталення демократичного механізму виникає тоді, якщо 1) лібералізація здійснюється *згори* (тобто її ініціює не опозиція, а реформатори всередині правлячої еліти); 2) вдається домовитися помірній частині нової (опозиційної) еліти з ліберально налаштованою частиною старої (правлячої) еліти щодо формування політичної системи, впровадження демократичних процедур і демократизації державних інститутів; 3) співвідношення між конфліктуєчими силами є рівноважним.

Соціалізація – особливий етап процесу переходів до демократії, який О’Доннелл і Шміттер визначили як „другий перехід” [5, р. 12]. На думку О’Доннелла, на цьому етапі відбувається „перехід від демократично обраного уряду до інституційованого, консолідованого демократичного режиму”, найважливішим чинником успішності чого „є створення низки інститутів, котрі стають островами прийняття рішень серед плину політичної влади” [8, с. 146]. О’Доннелл і Шміттер указують, що соціалізація передбачає два незалежні, але взаємопов’язані процеси: 1) вироблення з членів суспільства громадян – акторів демократичного процесу, що здатні брати участь у прийнятті рішень; 2) забезпечення

доступу різних верств населення до розподілу суспільних благ. Водночас вони наголошують: „Обидва ці процеси є або можуть бути сумісними один з одним – якщо рівна участь у єдиних соціальних діях викликатиме рівний розподіл зисків від колективного вибору” [5, р.12]. Гантінгтон вважає, що сутність соціалізації становить „інституціоналізація демократичної політичної поведінки” [6, с. 285], бо на цьому етапі на ґрунті опанування нових норм та цінностей, поступового вродання в нову систему відносин відбувається зміна політичної культури еліти й усього суспільства.

2. Парадигмальна криза, її причини та шляхи подолання

Посткомуністичні трансформації спричинили появу літератури, яка ставить під сумнів первинні уявлення про обов’язкові етапи та процедури переходів до демократії. Заперечення стосуються такого.

По-перше, що перехідні країни „мають пройти три складові процесу демократизації” [2, р.17]. Єжи Мачкув звернув увагу на те, що більшість комуністичних країн не пройшли через етап лібералізації [9, с. 45]. Клаус фон Бойме відзначив, що триетапна схема переходів до демократії спрацювала тільки в Польщі та Угорщині [10, с. 289].

По-друге, що інституціоналізація демократичного механізму влади здійснюється через пакти. Майкл Макфол наголосив, що в посткомуністичному світі таких пактів укладено не було або ж вони мали тимчасовий характер і не інституціювали демократичний механізм (Польща, Угорщина). Тому він охарактеризував посткомуністичні переходи як „неузгоджені” (noncooperative) [11, р. 220-225].

По-третє, що революційні переходи продукують недемократичні наслідки, тоді як революції знизу, що відбулися в комуністичних країнах, сприяли розвитку демократичного процесу [11, р.228-232].

По-четверте, що усталення демократії швидше відбувається тоді, коли співвідношення сил між політичними супротивниками є рівноважним. В умовах посткомунізму демократія встановлювалася тоді, коли перевага сил була на боці демократичної опозиції. Якщо перевагу мала стара комуністична еліта, то виникала нова форма автократії. Наслідком рівноваги сил була в кращому разі часткова, нестабільна демократія, у гіршому – громадянська війна [11, р. 223-224].

Парадигмальна криза спонукала до пошуку причини невідповідності. У процесі пошуку дослідники дійшли висновку, що головна причина криється в обмеженості аналітичного поля транзитологічних студій. Обмеженість спричиняється тим, що, по-перше, Раств та його послідовники, зосередившись на внутрішніх чинниках політичного процесу, залишили поза увагою вплив на його розвиток з боку позаполітичних сфер (економічної, культурної). Проте для посткомуністичних трансформацій вплив позаполітичних чинників відіграє суттєву роль. Первинну парадигму транзитології було створено на основі аналізу переходів до демократії від режимів авторитарного типу, а комуністичні режими належали до тоталітарного. За авторитарних режимів монополізм існує тільки в політичній сфері (монополія певної групи осіб на владу), тоді як у позаполітичних сферах зберігається плюралізм (в економіці існують приватні підприємства; в культурі немає ідеологічного диктату). Хоча цей плюралізм обмежується (в економіці – протекціонізмом підприємствам, куди вклали кошти представники політичної еліти; у культурі – заборонаю прямих виступів проти влади), але за своїми структурними характеристиками позаполітичні сфери авторитарних суспільств ближче до демократичних. Натомість за тоталітарних режимів монополізм пронизує всі сфери суспільного життя: в політиці існує монополія однієї партії на владу; в економіці – монополія держави на розпорядження засобами суспільного виробництва; у культурі – монополія однієї ідеології. Структурні відмінності авторитаризму та тоталітаризму зумовлюють й структурні відмінності перехідних процесів. При переході від авторитарних режимів трансформація відбувається тільки в політичній сфері (монополія система змінюється на плюральну), тоді як у позаполітичних сферах відбувається лише їх *адаптація* до нової політичної системи (в економіці скасовується протекціонізм; у культурі – заборона критики влади). При переході від тоталітарних режимів трансформаційний процес охоплює усі сфери суспільного життя: і у політиці, і в економіці й у культурі – скрізь відбувається заміна монопольної організації на плюральну.

По-друге, обмеженість аналітичного поля транзитологічних студій була

зумовлена постулатом Рацова про національну єдність як єдину попередню умову переходів до демократії [3, с. 6]. Ця думка утвердилася в транзитології, тим більше, що країни, на основі аналізу перехідних процесів, у яких відбувалося становлення транзитологічної парадигми, мали усталену державність і сформовані політичні нації. Натомість серед 30-ти посткомуністичних країн стали державність мають тільки 6. Інші 24 є новоутвореними державами, які виникли внаслідок розпаду Радянського Союзу та Югославії, а також „оксамитового розлучення” Чехо-Словаччини. У багатьох із них проблема консолідації населення в єдину соціально-політичну спільноту (націю) має гострий характер.

Розуміння цих особливостей зумовило розширення аналітичного поля та концептуального ґрунту транзитологічних студій. На зміну розуміння переходів як суто політичного процесу прийшла концепція *подвійного переходу* (до демократії та ринку), яка була репрезентована Пшеворським [6]. Увага до економічних проблем посткомуністичних переходів спричинила появу аналогічного наукового напрямку (транзитології) і в економічній науці [12, с. 90-92]. Привернувши увагу до ролі чинника усталення державності, Клаус Оффе висунув концепцію *потрійного переходу* (до демократії, ринку та національної державності) [13]. Тарас Кузьо, роз’єднавши проблеми розбудови державності та націєтворення, наголосив, що трансформації постюгославських та пострадянських держав здійснюватимуться через *четвертий перехід* (до демократії, ринкову, національної державності та громадянських націй) [14].

3. Прикладання парадигми транзитології до реалій посткомунізму

Проте теперішня ситуація, що склалася в транзитологічних студіях, не означає ані „кінець транзитології” як наукового напрямку, ані „кінець транзитологічної парадигми”. Теза про „кінець”, навіює думку, що *всі* попередні транзитологічні напрацювання сьогодні не мають практичної цінності. Уявляється правильнішим теперішню ситуацію рефлектувати як таку стадію, на якій „пануюча парадигма підлягає випробуванню та перегляду” [15, с. 92]. Процес перегляду передбачає виявлення того, які з положень транзитологічної парадигми не підтверджені практикою, а які

й якою мірою підтверджені; які з останніх мають характер локальних закономірностей, а які – загальних.

Перебіг посткомуністичних трансформацій підтвердив фундаментальне положення транзитологічної парадигми, що переходи до демократії є провідною тенденцією світового політичного розвитку. За висновками „Freedom House” на сьогодні з 30-ти посткомуністичних країн у 19-ти функціонують демократичні режими [16], у 9-ти країнах вони вже консолідувалися, у 6-ти знаходяться на стадії консолідації [17]. 14 посткомуністичних країн мають статус „вільних”, 9 – „частково вільних” [18]. Карл і Шміттер відзначають, що „країни Центрально-Східної Європи та деякі республіки колишнього Радянського Союзу ... завершили переходи до демократії навіть швидше своїх попередників з Південної Європи та Латинської Америки” [3, с. 8]. Те що в 11-ти посткомуністичних країнах на зміну однієї форми автократії прийшла інша не заперечує спроможність транзитології як наукового напрямку, бо ніхто з її авторитетних фахівців ніколи не заявляв про те, що всі переходи до демократії мають обов’язково бути успішними. Інша справа, що за тенденціями розвитку трансформаційних процесів посткомуністичний простір поділений навпіл. Усі країни Центрально- та Південно-Східної Європи, окрім Косово, вже перейшли до демократичного правління [16]. 6 з них мають консолідовану демократію [17]. 10 – є „вільними країнами”, 4 – „частково вільними” [18]. Натомість на пострадянському просторі домінує автократична тенденція. Тут тільки 3 країни Балтії набули консолідовані демократичні режими. Серед інших, Україна і Молдова є електоральними неконсолідованими демократіями, Вірменія має напівконсолідований авторитарний режим, а у 8-ми країнах авторитарні режими консолідувалися [17]. Окрім країн Балтії, на пострадянському просторі немає „вільних” країн, 4 країни мають статус „частково вільних”, а 8 – „не вільних” [18].

Відмінність тенденцій розвитку трансформаційних процесів пояснюється тим, що попередні комуністичні режими різних країн мали різну ступінь тоталітарності, різними було їх походження та час функціонування. Різним було докомуністичне минуле різних країн. Різну сталість має їхня державність, внаслідок чого не скрізь сформувалися політичні нації. Різні посткомуністичні країни належать до

різних цивілізаційних ареалів. Проте встановлення авторитарних режимів у більшості пострадянських країн не означає, що їм назавжди зачинено шлях до демократії. Просто цей шлях буде довшим і складнішим. Якщо у межах первинної парадигми транзитології розглядалося два варіанти переходів: 1) переходи від авторитарних режимів до демократії; 2) зворотні переходи від демократії до авторитарних режимів, то в умовах посткомунізму їх три: 1) прямий перехід від тоталітаризму до демократії; 2) повернення до тоталітаризму; 3) перехід від тоталітаризму до авторитаризму, що власне й відбулося у більшості пострадянських країн. Варто наголосити, що такий перехід є також прогресивним явищем, оскільки за авторитарного режиму позаполітичні сфери одержують автономію, що сприяє появі структур громадянського суспільства, розвиток яких здатний сформувати соціально-політичне підґрунтя для подальшого переходу до демократії. До речі, більшість сучасних демократичних країн набули демократичне врядування не з першої спроби.

Домінування авторитарної тенденції на пострадянському просторі не може заперечити багатьох висновків транзитології. Розвиток перехідних процесів у тих комуністичних країнах, які вже досягли якості ліберальних консолідованих демократій, засвідчив наявність трьох їх складових: лібералізації, демократизації та соціалізації. Інша справа, що в силу специфічних особливостей комуністичних режимів і шляхів їх загибелі в багатьох посткомуністичних країнах лібералізація здійснювалася *одночасно* зі творенням демократичного механізму влади (демократизацією). Посткомуністичні трансформації заперечили тільки обов'язковість їх послідовності.

Посткомуністичні трансформації не свідчать однозначно про перевагу революційного методу демократизації. Крах комуністичних режимів відбувся чотирма шляхами: 1) поступових реформ (Польща, Угорщина); 2) оксамитових революцій (Чехо-Словаччина, Східна Німеччина, Болгарія, Монголія); 3) народного повстання (Румунія); 4) унаслідок розпаду Соціалістичної Югославії та Радянського Союзу. Польща й Угорщина, в яких перехід мав еволюційний характер, *першими* серед посткомуністичних країн (разом з Чехо-Словаччиною) були визнані демократіями та

вільними країнами ще в період 1990-1991 рр. [19; 20].

Те саме стосується й пактів. Карл і Шміттер зазначають, що „пакт не є ані необхідною, ані достатньою умовою успішного транзиту” [3, с. 18]. Але, як свідчить досвід Польщі, Угорщини, Болгарії, Албанії, пактові угоди між старою (комуністичною) елітою та опозицією, хоч і не інституціювали демократичний механізм влади, проте суттєво сприяли просуванню демократичного процесу.

Найбільш вразливим постулатом парадигми є визнання того, що усталенню демократії сприяє рівновага сил, які беруть участь у політичних змаганнях. Погоджуючись з Макфолом щодо його невідповідності реаліям посткомуністичних трансформацій, разом з тим слід звернути увагу на те, що переходи в країнах Південної Європи та Латинської Америки здійснювалися від режимів, що спиралися на армію, яка у разі загрози своїм інтересам могла втрутитися у політичний процес. Натомість за комуністичних режимів армія не являла собою самостійної політичної сили і жорстко контролювалася партійними структурами. Глибока системна криза (що й стало основною причиною загибелі комуністичних режимів) зачепила собою відносини партії та армії. В умовах зростання народного незадоволення правлінням комуністичних партій, стара еліта не була впевнена, що, в разі використання зброї для придушення протестних дій, армія не перейде на бік опозиції. Румунські події грудня 1989 р. яскраво унаочнили такий розвиток подій.

* * *

Будь-яка наукова парадигма є продуктом свого часу. Її методологічні принципи та теоретичні положення завжди детермінуються ступенем пізнання об'єкта дослідження та розвитком самого об'єкта. Включення до процесу політичних переходів посткомуністичних країн спричинило істотне розширення об'єкта транзитологічних студій. Унаслідок специфічних особливостей посткомуністичних країн, спричинених як тоталітарним типом їх попередніх (комуністичних) режимів, так і новоутвореним характером абсолютної більшості посткомуністичних держав, багато положень транзитологічної парадигми виявилися неадекватними новим реаліям, що призвело до кризи транзитології як наукового напрямку. Як і будь-яка інша криза, криза транзитології тягне за собою не

тільки негативні, але й позитивні наслідки. Головний її позитивний наслідок полягає у започаткуванні процесу парадигмального оновлення. До аналітичного поля транзитологічних студій були залучені структурні чинники, внаслідок чого увага стала приділятися вихідним умовам транзитивних процесів. Істотні відмінності вихідних умов посткомуністичних трансформацій у різних країнах зумовлюють те, що ступінь придатності первинної парадигми транзитології для них є різною. Аналіз проведений автором свідчить, що чим більше вихідні умови посткомуністичних трансформацій наближені до вихідних умов попередніх переходів, тим більше транзитологічна парадигма прикладається до аналізу перетворень у посткомуністичних країнах. Що стосується пострадянських країн, то можливо транзитологічна парадигма спрацює в них під час другої спроби переходів до демократії.

ЛІТЕРАТУРА

- Капустин Б. Конец „транзитологии”? (О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия) / Б. Г. Капустин // Полис. – 2001. – № 4. – С. 6-26.
- Carothers T. The End of the Transitional Paradigm / T. Carothers // Journal of Democracy. – Vol. 13. – 2002. – No. 1. – P. 6-21.
- Карл Т. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций / Т. Л. Карл, Ф. Шмиттер // Полис. – 2004. – № 4. – С. 6-27.
- Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растоу // Полис. – 1995. – № 5. – С. 5-15.
- O'Donnell G. Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G. O'Donnell, P. C. Schmitter. – Baltimore (MD), L.: Johns Hopkins University Press, 1986. – xii, 81 p.
- Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века: пер. с англ. / С. Хантингтон. – М.: РОССПЭН, 2003. – 386 с.
- Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский. – М.: РОССПЭН, 2000. – 320 с.
- О'Доннелл Г. Делегативна демократія / Г. О'Доннелл // Глобальне відродження демократії. – Львів: Ахілл, 2004. – С. 146.
- Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация / Е. Мачкув // Полис. – 2000. – № 4. – С. 38-59.
- Beume K. Osteuropaforschung nach dem Systemwechsel / K. von Beume // Osteuropa. – 1999. – № 3. – S. 285-304.
- McFaul M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World / M. McFaul // World Politics. – Vol. 54. – 2002. – No. 2. – P. 212-244.
- Норгаард О. Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн / О. Норгаард. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 424 с.
- Offe C. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe / C. Offe // Social Research. – Vol. 58. – 1991. – No. 4. – P. 854-892.
- Kuzio T. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple / T. Kuzio // Politics. – Vol. 1. – 2001. – No. 3. – P. 168-177.
- Чилкот Р. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы / Р. Х. Чилкот. – М.: ИНФРА-М; Весь мир, 2001. – 560 с.
- Electoral Democracies // Freedom in the World 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2011
- Democracy Score: 2011 Rankings by Regime Type [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2011
- Table of Independent Countries // Freedom in the World 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2012
- Electoral Democracies: Freedom in the World 1989-90 to 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.freedomhouse.org/report-types/freedom-world
- Freedom in the World Country Ratings 1972-2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.freedomhouse.org/uploads/fiw/FIWAHScores.xls